

DEEL IV

SAMENVATTING

RÉSUMÉ

ZUSAMMENFASSUNG

SUMMARY

SAMENVATTING

EEN ANDERE BENADERING VAN ARMOEDE-INDICATOREN IN BELGIE

VERTREKBASIS

De uitwerking van kwalitatieve en kwantitatieve armoede-indicatoren komt in het **'samenwerkingsakkoord betreffende de besteding van het armoedebeleid'**¹ in volgende bewoordingen aan bod: *«overleg met de wetenschappelijke wereld, de bevoegde administraties en instellingen, de sociale partners en de organisaties waar de armen het woord nemen, zullen de ondertekenende partijen onderzoeken welke kwantitatieve en kwalitatieve indicatoren en instrumenten kunnen gebruikt en/of uitgewerkt worden om de evolutie op alle gebieden [die op armoede en armoedebestrijding betrekking hebben] te analyseren, opdat de bevoegde overheden op de meest passende manier kunnen ingrijpen»* (art. 3).

Dit samenwerkingsakkoord en dus ook het artikel over de indicatoren, is een antwoord van de beleidsverantwoordelijken op het **Algemeen Verslag over de Armoede**² (AVA) dat in België op twee belangrijke vlakken vernieuwend was. Enerzijds werd de «traditionele» opvatting omtrent armoede – een laag inkomens- en consumptieniveau – merkkelijk uitgebreid en werd armoede in termen van een schending van de mensenrechten uitgedrukt. Anderzijds werd dit verslag opgesteld in samenwerking met alle actoren die bij de problematiek zijn betrokken; meer bepaald werden de mensen die in grote armoede leven bij de uitwerking betrokken via de verenigingen waar zij samenkomen.

Er werden inderdaad inspanningen geleverd om indicatoren te definiëren die de complexe armoedsituatie beter weergeven, bijvoorbeeld in het kader van de Nationale actieplannen voor sociale insluiting. De verenigingen waarin armen samenkomen, zijn echter ongerust omdat ze zien dat de arme bevolkingsgroepen haast niet bij deze inspanningen worden betrokken. Ze hebben dan ook een project van onderzoek - actie - vorming uitgewerkt dat met de steun van de verschillende overheden werd uitgevoerd.

Hun argumentatie³ vertrekt van de vaststelling dat de klassieke armoede-indicatoren niet voldoen. In grote lijnen gaat de argumentatie als volgt:

- de huidige kwantitatieve en kwalitatieve armoede-indicatoren houden eerst en vooral te weinig rekening met de situatie zoals ze door arme mensen wordt ervaren:
 - de armste mensen worden zelden bereikt door de technieken die bij het uitwerken van statistieken worden gebruikt;
 - de gebruikte parameters zijn veelal slecht aangepast aan de minstbedeelde bevolking;
 - de technische moeilijkheden die worden aangehaald om de afwezigheid van de armste mensen in de statistieken te rechtvaardigen duiden op een gebrek aan belangstelling en respect tegenover hen;
 - de gebruikte cijfers kunnen gemakkelijk worden gemanipuleerd om economische of politieke redenen;
- bepaalde indicatoren die momenteel worden gebruikt, hebben bovendien tot het stigmatiseren van categorieën van mensen geleid, waardoor zij zich niet meer willen uitdrukken en een wantrouwend houding tegenover de rest van de samenleving aannemen.

De kwestie van **de deelname van de betrokken bevolking** bij

de uitwerking van armoede-indicatoren is van cruciaal belang. In de studies en werken omtrent armoede worden de armste bevolkingsgroepen soms gevraagd informatie te vervolledigen, maar ze worden bijna nooit betrokken bij de interpretatie en het gebruik van gegevens.

DOELSTELLINGEN VAN HET ONDERZOEK - ACTIE - VORMING

1. Mogelijkheden zoeken voor het uitwerken van armoede-indicatoren die beter verband houden met de door de armste mensen beleefde werkelijkheid.
2. De deelname van de armste mensen aan het geheel van het onderzoek mogelijk maken, in samenwerking met andere bij de armoede-problematiek betrokken personen.

Deze twee doelstellingen zijn intens met mekaar verbonden: om de beleefde werkelijkheid van de armste bevolkingsgroepen beter te vatten, is het noodzakelijk om de ervaring van de mensen in armoede zoals zij die zelf aanbrenge als vertrekbasis te nemen, zodat zij daadwerkelijk kunnen deelnemen aan alle fasen van het project, van bij de opmaak tot het eindverslag.

De tweede doelstelling verwijst eveneens naar artikel 3 van het samenwerkingsakkoord: het is de bedoeling de betrokken actoren te mobiliseren.

METHODE

De weerhouden methode die een dialoog en een deelname van de verschillende personen toelaat, is de «kruising van kennis». Het project

was gericht op de samenwerking tussen personen die in armoede leven, wetenschappers alsook afgevaardigden van administraties en instellingen, om tot een situatie te komen waarin de kennis en de ervaring van allen met elkaar in aanraking komen en tot een gemeenschappelijke gedachtewisseling bijdragen, en die tot vernieuwende voorstellen moet komen met betrekking tot de uitwerking en het gebruik van armoede-indicatoren.

In totaal hebben 23 mensen aan het programma deelgenomen, van wie er 12 in armoede leven. Deze laatsten werden door de verenigingen waar mensen in armoede het woord nemen voorgedragen. De deelnemers waren afkomstig uit de drie gewesten van het land. Een pedagogisch team, verantwoordelijk voor het project, had als doel de werkzaamheden te begeleiden. Dit team bestond uit een coördinator, een evaluator, een administratieve medewerker en twee pedagogische begeleiders. De begeleiders moesten de mensen in armoede bijstaan en de voorwaarden voor hun deelname aan het project garanderen.

RESULTATEN

1. De dialoog

Er is een dialoog tot stand gekomen tussen de deelnemers die een constructieve uitwisseling heeft mogelijk gemaakt, die als vertrekbasis heeft gediend voor de uitwerking van gemeenschappelijke voorstellen. Dit is op zich al een resultaat. Meerdere deelnemers hebben op het einde van het project bevestigd dat dit project voor hen op een wederzijdse vorming neerkwam waarin iedereen iets van de andere had geleerd. Dit neemt niet weg dat aan deze vorm van dialoog ook moeilijkheden waren verbonden; in het bijzonder moeilijkheden met betrekking tot de participatie van mensen die in armoede leven.

2. De keuze van uit te werken thema's

De keuze van de uitgewerkte thema's kan eveneens worden beschouwd als een resultaat. De duur van dit project was effectief beperkt; het was dan ook niet mogelijk om, op basis van de gebruikte methode, alle aspecten van de armoede te behandelen. Belangrijke thema's werden niet behandeld.

Sommige thema's die gekozen werden – financiële aspecten, arbeid en tewerkstelling, uitoefening van rechten, menselijke gevoelens – kunnen in een project over armoede-indicatoren verrassend overkomen. Deze keuze is verbonden aan de methode en de wil van de deelnemers om steeds te vertrekken van de leefwereld van de mensen in armoede. Ondanks de niet te weerleggen moeilijkheden verbonden aan bepaalde thema's, werden zij weerhouden wegens hun belang in het leven van de mensen in armoede.

3. Inhoud van de thematische uitwisselingen

3.1. Financiële aspecten

Het is gebruikelijk om armoede te definiëren verwijzend naar een bepaald inkomen: de gezinnen die een bepaald inkomensniveau niet halen worden beschouwd als arm. Er wordt dus een «drempel» vastgesteld. De meest gebruikelijke drempel in België en Europa is 60% van het mediaan inkomen⁴. Een dergelijke drempel is arbitrair en geeft zeer slecht de werkelijkheid van mensen in armoede weer. Deze drempel is geen hulp om te bevatten wat het betekent om met een zeer laag inkomen te leven en welke neerslag dit op het dagelijkse leven heeft.

Met een beperkt inkomen leven, laat niet toe om aan alle noodzake-

lijke behoeften te voldoen en bijgevolg moet er een **keuze worden gemaakt** en moet van sommige behoeften worden afgezien. Dit is een essentieel onderdeel van de realiteit van de mensen in armoede. Een andere veel voorkomend kenmerk bij armoede is het **belang van schulden**. De discussie heeft aangetoond dat, wanneer over armoede wordt gesproken, twee soorten schulden moeten worden onderscheiden. De eerste soort zijn schulden die verband houden met het afbetalen van consumptiegoederen, schulden die niet kenmerkend zijn voor een bepaald milieu. De andere soort schulden heeft betrekking op de terugbetaling van bepaalde specifieke kosten: gas- en elektriciteitsrekening, schoolkosten, en medische kosten, met name de ziekenhuiskosten.

Dit laatste soort schulden is meer kenmerkend voor mensen in armoede. Het typische eraan is dat het hier de grondrechten betreft eerder dan het gaat over consumptiegoederen. In de analyse kwamen de deelnemers verder tot twee vaststellingen met betrekking tot de financiële aspecten. Eerst en vooral is het deel van het budget dat aan **huisvesting** wordt besteed, bij mensen in armoede nogal groot; tot deze vaststelling kwam ook de nationale enquête over het gezinsbudget. Vervolgens vertegenwoordigen de **schoolkosten** een belangrijke uitgave, al bestaan er verschillen in deze kosten naar gelang het soort onderwijs.

Om de bestaande indicatoren te vervolledigen en te nuanceren, opteren de deelnemers voor de volgende aanbevelingen:

- het aandeel van het budget bepalen dat aan huisvesting wordt besteed (met inbegrip van het betalen van water, gas en electriciteit), aan de terugbetaling van alle schulden en aan de schoolkosten (inclusief de transportkosten van en naar school);
- met betrekking tot het geheel aan schulden, identificeren welke

- schulden verband houden met fundamentele rechten;
- een berekening te maken van het «beschikbaar budget». Wanneer men van het inkomen het budget aftrekt dat aan huisvesting en aan het afbetalen van de schulden wordt besteed - twee hoge bedragen die mensen in armoede in gevaar brengen wanneer ze ze niet kunnen betalen - , dan komt men tot een «beschikbaar budget» voor alle andere kosten (voeding, kleding, gezondheid, transport, vrije tijd, opleiding, enzovoort). Het beschikbare budget kan worden berekend. Om de waarde van dit budget voor een bepaald gezin beter te kunnen bepalen, wordt voorgesteld om dit budget te vergelijken met de gemiddelde uitgaven voor voeding van een gezin van dezelfde grootte. Bepaalt men het «beschikbare budget» op deze manier dan kan men de moeilijkheden beter begrijpen die een gezin in armoede ondervindt om aan de essentiële behoeften te voldoen.

3.2. Arbeid en tewerkstelling

Tewerkstelling kan een middel zijn om de levensomstandigheden te verbeteren; maar dat is niet automatisch het geval, bijvoorbeeld bij een te laag gekwalificeerde job of bij een onzeker statuut. Een baan moet mensen in armoede de mogelijkheid bieden zich een toekomst uit te tekenen en de levensomstandigheden duurzaam te verbeteren. Om dit mogelijk te maken, is een «stabiele» betrekking nodig die volgens de deelnemers aan de volgende criteria moet voldoen:

- vergezeld gaan met een arbeidsovereenkomst die duidelijk de rechten en plichten van eenieder regelt;
- degelijk verloond worden;
- toegang geven tot de sociale zekerheid en tot alle rechten zoals voorzien in de arbeidswetgeving;
- een garantie bevatten met betrekking tot de duur;

- rekening houden met de moeilijkheden eigen aan de levensomstandigheden van de mensen die in armoede leven;
- gekozen zijn door de werknemer.

Met betrekking tot de moeilijkheden waarmee mensen in armoede te maken hebben op het vlak van tewerkstelling, hebben de deelnemers volgende bemerkingen:

- de moeilijkheid voor mensen in armoede om hun kennis en ervaring te doen gelden, wanneer zij beschikken over een laag opleidingsniveau en ervaring hebben opgedaan via tijdelijke betrekkingen;
- elementen eigen aan de moeilijke levensomstandigheden van mensen in armoede, zoals problemen op het vlak van gezondheid, kinderopvang en transport;
- specifieke kosten die met de job verband houden: transport, kleding;
- het feit dat men buiten de gebruikelijke arbeidscircuits heeft gewerkt of langdurig niet actief is geweest.

Bij deze problemen is begeleiding en ondersteuning nodig; men moet kunnen vaststellen in welke mate dit is voorzien bij een bepaalde job.

Uit deze vaststellingen kunnen voorstellen worden afgeleid met betrekking tot tewerkstellingsindicatoren:

- een aantal mensen, zonder werk, is niet weerhouden in de momenteel gebruikte «administratieve» werkloosheidspercentages. De situatie waarin deze mensen zich bevinden moet worden weergegeven, en hiervoor is een in het project vermelde mogelijkheid de evaluatie van de «arbeidsreserve»⁵;
- er moet een «graad van stabiele tewerkstelling» worden berekend, op basis van een aantal criteria, waaronder de zes criteria die werden voorgesteld, waaraan moet worden voldaan met betrekking tot

een bepaalde job;

- wanneer begeleidende maatregelen worden voorgesteld, moeten die worden geëvalueerd, met name door te bepalen of ze al dan niet een zekere autonomie verlenen aan de werknemer.

Met betrekking tot de **beroepsopleiding**, hebben de mensen die in armoede leven veelal de indruk dat die vooral bedoeld zijn om de werklozen «bezig te houden» of zelfs om ze te controleren, maar dat ze niet echt bijdragen tot het vinden van een betrekking. De opleidingsprogramma's zouden systematisch geëvalueerd moeten worden met behulp van indicatoren om te bepalen wie ervoor in aanmerking komt en wie er effectief aan deel neemt, en vooral om te bepalen wat de effecten zijn op korte, middellange en lange termijn voor de persoon die de opleiding heeft genoten.

Het aspect van de **steunmaatregelen** werd eveneens door de deelnemers geanalyseerd. In bepaalde gevallen betreft het meer een steun aan bedrijven door middel van een subsidie voor een aanwerving dan een werkelijke springplank naar de arbeidsmarkt voor de werkloze zelf. Studies hebben de beperkte doeltreffendheid aangetoond en zelfs de ongewenste gevolgen van dergelijke maatregelen: zoals bijvoorbeeld de aanwerving van mensen ingevolge bepaalde steunmaatregelen die anderen, die er niet voor in aanmerking komen en dus in zekere zin kwetsbaarder zijn, benadelen. Het is hem niet te doen om elke vorm van steunmaatregel te bekritisieren, maar wel om er effectief de gevolgen van te evalueren; dit door systematische evaluaties en niet door studies via een momentopname.

Om het verband weer te geven tussen tewerkstelling en armoede, is het begrip **tewerkstellingstraject** van belang. De deelnemers vragen dat middelen worden voorzien om dit traject weer te geven. De

Kruispuntbank bevat gegevens met betrekking tot de werkgelegenheid en de sociale zekerheid. Momenteel kan van deze gegevens geen gebruik worden gemaakt om het tewerkstellingstraject te bepalen, omdat ze onvolledig zijn en moeilijk bereikbaar. Bepaalde wijzigingen invoeren, mits respect voor de vertrouwelijkheid en het ethisch aspect, zou moeten toelaten om gegevens te verkrijgen over het tewerkstellingstraject.

3.3. Uitoefening van rechten

Naar aanleiding van het Algemeen Verslag over de Armoede - en dus ook van het samenwerkingsakkoord - dat erop gewezen heeft dat de kwetsbaarheid en de onmogelijkheid om rechten uit te oefenen en om verantwoordelijkheid op te nemen, een essentiële dimensie vormen van de armoede, hebben de deelnemers de kwestie van de rechten willen uitdiepen. Ze zijn tot de vaststelling gekomen dat er momenteel indicatoren bestaan die met rechten verband houden, zoals met betrekking tot de gezondheid, het onderwijs en de huisvesting. Deze indicatoren laten toe om bepaalde omstandigheden weer te geven voor een gegeven bevolking.

Maar de mensen die in armoede leven kampen veelal met problemen om hun rechten te verwerven. Daarom, eerder dan te opteren voor een verticale benadering van de rechten (en ze apart te behandelen, per domein), hebben de deelnemers voor een transversale benadering gekozen (gemeenschappelijk aan alle rechten) en voor het specifiek uitwerken van de materie met betrekking tot de uitoefening van rechten.

Mensen die in armoede leven, bevinden zich, voor wat betreft hun rechten, vaak in een zwakke positie; veelal moeten ze feitelijk aan

bepaalde voorwaarden voldoen om hun grondrechten te doen eerbiedigen. Zo worden gegarandeerde rechten voor mensen in armoede voorwaardelijke rechten. De **procedure** die leidt tot het verwerven van een recht is vaak ingewikkeld, en heeft niet steeds een resultaat. Dit toont de inspanningen aan die door mensen in armoede worden gedaan in hun verlangen naar rechten; ze spreken van «een lijdensweg». Vertrekkende van een reeks ervaringen hebben de deelnemers vijf fasen bepaald met betrekking tot deze procedure:

- de informatie: men heeft het hier niet zozeer over de kennis betreffende de rechten, dan wel over de mechanismen die door de samenleving zijn voorzien om ze te verwerven;
- het opstarten van de procedure: gegevens zoals een vroegere ervaring, het wantrouwen, de angst voor de gevolgen van de procedure, het feit dat men zich niet gerespecteerd voelt, kunnen hinderpalen zijn die er toe leiden dat iemand er zelfs niet aan begint;
- het in de praktijk brengen ervan, met inbegrip van alle aspecten zoals de ontvangst, het verwoorden en de registratie van de aanvraag, de kost en de nodige tijd;
- het resultaat van de procedure: welk recht wordt verworven? binnen welke termijn? is het geboden antwoord gepast? wat zijn de gevolgen van het voorgestelde antwoord? In bepaalde gevallen is het namelijk zo dat het antwoord negatieve gevolgen heeft voor de betrokken persoon of zijn gezin;
- de mogelijkheid om te reageren op een genomen beslissing.

Instrumenten uitwerken om deze fasen weer te geven en te evalueren is moeilijk. De deelnemers hebben een aantal mogelijkheden besproken die in de tekst worden aangehaald; zij vergen echter nog enige uitwerking.

Het gebeurt niet zelden dat mensen in armoede **administratief ge-**

schrap worden. Het is nuttig om de omvang van dit fenomeen te evalueren daar het een totale ontkenning van een recht betreft. Toch is een dergelijke sanctie niet specifiek verbonden aan de armoede en daar moet men rekening mee houden om verschillende situaties niet met mekaar te vermengen.

De **solidariteit** is een kracht die aanwezig is bij mensen die in armoede leven, net zoals dat in andere milieus het geval kan zijn. Deze kracht is van groot belang voor wat betreft de middelen die worden ingezet door de mensen in armoede om op te komen tegen de ellende. De deelnemers hebben gewezen op situaties waarin de uitoefening van de solidariteit met de uitoefening van rechten botste. Dat lijkt hen een misvatting die moet worden aangeduid om ze te corrigeren telkens ze wordt vastgesteld.

3.4. Menselijke gevoelens

Waarom werd dit aspect behandeld in een project omtrent armoede-indicatoren? Hier zijn twee belangrijke redenen voor. Gevoelens zijn van groot belang voor mensen die in armoede leven. Tevens is het noodzakelijk om met gevoelens rekening te houden om de mensen in armoede te begrijpen, wat ze beleven en de manier waarop zij reageren op wat ze beleven.

Om **gevoelens te beschrijven**, werden meerdere benaderingen gevolgd. Dit heeft de deelnemers er toe gebracht om zich de vraag te stellen: zijn er specifieke gevoelens met betrekking tot de armoede? Dit werd ontkend; elke soort gevoel kan door eender wie worden ervaren. Wat echter specifiek is aan armoede, is het aspect van de intensiteit en vooral van de opeenvolging. De deelnemers hebben gewezen op het belang van het rekening houden met deze kettingreactie: de situa-

tie die door iemand wordt beleefd en die de aanleiding is tot bepaalde gevoelens, het uiten van deze gevoelens en de reactie erop.

Hoe over gevoelens praten? Voor de deelnemers is het niet zozeer van belang om tot een maat te komen: de pogingen om «welzijn» te kwantificeren of het gebruiken van maatstaven - zoals het aantal zelfmoorden of het aantal keren waar naar psychotrope geneesmiddelen wordt gegrepen - lijkt hen niet van toepassing om over menselijke gevoelens met betrekking tot armoede te praten. De gevoelens zijn van belang voor wat ze betekenen in het leven van de mensen in armoede. De vraag werd gesteld of enquêtes kunnen bijdragen tot een beter begrip. De discussie werd uitgebreid in de mate waarin een enquête een middel is dat veelvuldig wordt gebruikt om een bepaald aspect van de realiteit van een bevolking te bestuderen, met name de realiteit van de armoede. De afgevaardigden van de administraties en de wetenschappers zijn eerder te vinden voor het gebruik van enquêtes, een onderzoeksmethode waarmee ze vertrouwd zijn. De mensen die in armoede leven zijn echter veel wantrouwiger tegenover enquêtes. Er werd geen definitief akkoord bereikt over deze kwestie, maar de voltallige groep is tot een aantal vaststellingen gekomen met betrekking tot de enquêtes:

- de vragen zijn niet altijd relevant op het vlak van armoede;
- de vragen kunnen vaag zijn, slecht opgesteld of moeilijk te begrijpen;
- het verzamelen van antwoorden (of men nu schriftelijk of mondeling wordt ondervraagd) kan een hinderpaal zijn;
- in steekproeven met betrekking tot de voltallige bevolking zijn mensen die in armoede leven ondervertegenwoordigd, wat de resultaten voor wat hen betreft weinig betekenisvol maakt;
- bepaalde gebeurtenissen die niets met de vraag te maken hebben kunnen het antwoord beïnvloeden, zonder dat daar bij de inter-

- pretatie rekening wordt mee gehouden;
- de interpretatie van de antwoorden is een delicate kwestie en kan onbetrouwbaar zijn;
 - de analyse en de interpretaties zijn het werk van externe personen, hetgeen aan de mensen in armoede geen enkele mogelijkheid biedt om alsnog te reageren.

3.5. Algemene beschouwingen

Bepaalde aspecten hebben betrekking op alle hoofdstukken zoals ook de verschillende aspecten van het leven met mekaar verband houden. De deelnemers hebben zich naar het einde van de werkzaamheden toegespitst drie belangrijke punten die betrekking hebben op het geheel van de aspecten die in het project werden besproken.

- **De waakzaamheidsgroep:** om tot armoede-indicatoren te komen, maakt men gebruik van administratieve of andere gegevens, en verwerft men gegevens op verschillende manieren. Daarna worden die bestudeerd, geïnterpreteerd en gebruikt. Dit hele proces vergt een grote waakzaamheid zodat de manier waarop over armoede wordt gesproken en de manier waarop het beleid betreffende armoedebestrijding geëvalueerd wordt, in overeenstemming zijn met de leefwereld van mensen in armoede. Deze waakzaamheid kan enkel worden gewaarborgd door groepen waarin mensen die in armoede leven effectief zijn vertegenwoordigd.
- **De opeenstapeling en de kettingreactie:** de ergste vormen van armoede omvatten steeds meerdere aspecten van het leven. Wat ergens van invloed is, heeft ook elders gevolgen (de «kettingreactie»). Deze realiteit wijst op de beperkingen die eigen zijn aan

de gebruikelijke indicatoren die enkel een bepaald domein betreffen. De deelnemers hebben gewezen op het belang van de kruising van gegevens om deze kettingreactie en de opeenstapeling beter weer te geven. Dit aspect behoeft echter nog wel enige verdere verwerking.

- **Armoede en vrijheid:** uit de verschillende hoofdstukken blijkt dat het nuttig is om de armoede te benaderen in termen van de door de armoede opgelegde keuzebeperkingen, beperkingen op het uitwerken van toekomstplannen voor zichzelf en voor het gezin, op de richting die men uit wil in het leven; in het algemeen gezegd, in termen van de beperkingen die ze oplegt met betrekking tot de uitoefening van de eigen vrijheid.

BESLUIT

De deelnemers hebben zich altijd in de eerste plaats laten leiden door de werkelijkheid zoals die door de mensen in armoede zelf werd aangebracht. Door deze benadering werd geen - min of meer volledige - lijst van armoede-indicatoren opgesteld, al werden concrete voorstellen voor indicatoren geformuleerd. De deelnemers hebben essentiële armoede-elementen naar voren geschoven die met de huidige indicatoren niet of te weinig aan het licht komen. Wat dit betreft zijn ze van mening dat de systematische en strikte evaluatie van de maatregelen en het beleid voor de bestrijding van armoede een erkende plaats moet hebben in het onderzoeksveld van armoede-indicatoren.

Hun werkzaamheden zijn dan ook een bijdrage tot de toepassing van artikel 3 van het samenwerkingsakkoord betreffende de bestendiging van het armoedebeleid in België. De gedachtewisseling is niet afgesloten.

- ¹ Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestendiging van het armoedebeleid, ondertekend te Brussel op 5 mei 1998, goedgekeurd door de Vlaamse Gemeenschap, Belgisch Staatsblad van 16 december 1998, door de federale Staat, de Franse Gemeenschap, de Duitstalige Gemeenschap, het Waals Gewest, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Belgisch Staatsblad van 10 juli 1999.
- ² Algemeen Verslag over de Armoede (1994), ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling maatschappelijk welzijn), Koning Boudewijnstichting, Brussel.
- ³ De volledige lijst van argumenten staat in: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2001), In dialoog, zes jaar na het Algemeen Verslag over de Armoede: Eerste tweejaarlijkse verslag, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, Brussel. <http://www.armoedebestrijding.be/tweejaarlijksverslag.htm>
- ⁴ Voor de berekening van het mediaan inkomen worden alle inkomens geklasseerd van klein naar groot en wordt het middelste gekozen. Gezien het hier om het gezinsinkomen gaat, zijn er weggingen in functie van de grootte van het gezin.
- ⁵ Zie met name: Laffut M., Ruyters C. (2002) « Tentative d'évaluation du sous-emploi et de la réserve de main d'oeuvre latente en Belgique et dans les trois régions », in: Capital humain et dualisme sur le marché du travail, Coll. Economie-Société-Marché, De Boeck Université, pp. 169-195.